

دانشگاه باقر العلوم

پایان نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی

عنوان:

زن در گفتمان اصول‌گرایی در جمهوری اسلامی از سال 1376 به بعد

استاد راهنما:

حجت الاسلام دکتر غلامرضا بهروز لک

استاد مشاور:

حجت الاسلام دکتر منصور میراحمدی

نگارش و پژوهش:

لیلا امیدی

1387

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تشکر و تقدیر

ابتدا سپاس پروردگار را، که طی نگارش این پایان‌نامه مراقبم بوده و همواره یادش آرامشم می‌داد.

و با تشکر و قدردانی از جناب آقای دکتر غلامرضا بهروز لک به خاطر راهنمایی‌هایی همیشگی ایشان، از جناب آقای دکتر منصور میراحمدی به خاطر مشاوره این پایان‌نامه؛ همچنین از آقایان جلیلی، نجف‌زاده و دهقان و سرکار خانم زین العابدینی در کتابخانه.

از جناب آقای آل غفور که همیشه در ذهنم جاودانه خواهد ماند و همچنین از سرکار خانم جهان افروز مشاور استاندار و مدیر کل امور بانوان استانداری لرستان به خاطر همراهی و همدلی‌اش در تمام طول دوران تدوین این پایان‌نامه. و تشکر از تمام کسانی که به نحوی در موفقیت‌های تحصیلی‌ام نقش داشته‌اند.

تقدیم به:

ساحت مقدس نقطه اتصال زمین و آسمان،

بارش هرچه خوبی است از ملکوت عشق

و ایمان بر خواهش تشنگی خاک‌نشینان،

روح زمین و زمان، هستی کون و مکان

صاحب عصر حضرت مهدی صاحب الزمان (عج)

چکیده

تقید و پایبندی به اصول، مبانی، ارزش‌ها و آموزه‌های دینی و ملی، مفهوم اصول‌گرایی را در ادبیات معاصر ما شکل می‌دهد.

تأسی به این آموزه‌ها باعث می‌شود تا فرد و جامعه با رجوع به این اصول به مبانی مشخص دست یابد و در برنامه‌ریزیهای کلان خود به آن تمسک جوید. در پژوهش حاضر به روش توصیفی، تحلیلی سعی شده است زن در گفتمان اصول‌گرایی جمهوری اسلامی از سال 1376 به بعد مورد بررسی قرار گیرد. در این پژوهش از نظریه گفتمان استفاده شد و گفتمان مجموعه مفصل بندی شده‌ای از نشانه، دال و مدل‌ها است که حول دال مرکزی خاصی شکل می‌گیرند.

در فصل دوم به پیدایش، تحولات و کلیات گفتمان اصول‌گرایی پرداخته شده است. و در فصل سوم زن با توجه به مبانی نظری و بنیادهای فکری گفتمان اصول‌گرایی مورد بررسی قرار می‌گیرد. و فصل چهارم دیدگاه گفتمان اصول‌گرایی درباره نقش زن در پست‌های کلیدی چون رهبری و ریاست قوای حکومتی مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

در این رساله در پی اثبات این فرضیه هستم اصول‌گرایان ضمن پذیرش اصل حضور زنان در عرصه‌های سیاسی - اجتماعی، فعالیت سیاسی زنان را مقید به چارچوب خاصی نموده و معتقدند نباید حضور زنان در عرصه‌های مختلف اجتماعی - سیاسی به وظیفه اصلی زن، که همان مادری و همسری است خدشه وارد .

واژگان کلیدی: گفتمان، زن، اصول‌گرایی.

فهرست مطالب

9	مقدمه: طرح تفصیلی پژوهش.....
10	1- بیان مسأله.....
10	2- علت انتخاب موضوع.....
10	3- سابقه پژوهش.....
11	4- سؤال اصلی پژوهش.....
11	5- فرضیه پژوهش.....
11	6- مفاهیم و متغیرها.....
11	7- سؤالات فرعی پژوهش.....
11	8- پیش فرض های پژوهش.....
12	11- روش تجزیه و تحلیل اطلاعات.....
12	12- سازمان دهی پژوهش.....
13	فصل اول: کلیات و چارچوب نظری .....
14	مقدمه.....
14	1- تعریف گفتمان.....
18	عناصر و مفاهیم گفتمان.....
18	- مفصل بندی.....
18	گفتمان:.....

19	عناصر:
19	لحظه‌ها:
19	انسداد و توقف:
20	دال مرکزی:
20	دال شناور:
21	منازعه و خصومت:
23	هویت:
24	سوژه و موقعیت های سوژگی:
25	سوژگی سیاسی:
26	هژمونی:
27	وجوه ناسازگاری تحلیلهای گفتمانی با تفکر اسلامی
27	تقابل مبنایگرایی تفکر اسلامی با سازنده گرایی اجتماعی تحلیل های گفتمانی
29	ویژگی تاریخی و فرهنگی
29	رابطه میان دانش و فرآیندهای اجتماعی
30	رابطه میان دانش و عمل اجتماعی؛
30	وجوه ناسازگاری تحلیلهای گفتمانی با مطالعات اسلامی
31	1. تحلیل گفتمانی و ظرفیت های تحول در ساختار فکری اسلامی
32	2. عناصر ثابت و متغیر در شریعت
32	3. باز بودن باب اجتهاد و نقش زمان و مکان در آن
33	4. خطا پذیری اجتهاد و امکان جذب مفاهیم جدید

34.....	5. احکام ضروری و رعایت مصالح
35.....	6- منطقه الفراغ و امکان جذب اندیشه ها و ایده های جدید
36.....	2. ابعاد ایستاده و تعیین یافته گفتمان
36.....	الف: تبیین ساختار درونی یک اندیشه:
36.....	ب) تقابل و غیریت سازی بین گفتمان ها:
37.....	ابعاد متحول و پویای گفتمان
37.....	ج: قابلیت چگونگی معنایابی مفاهیم در درون ساختار یک اندیشه...
39.....	نتیجه گیری
41.....	تعریف مفاهیم
41.....	مفهوم بنیادگرایی
41.....	بنیادگرایی
42.....	مفاهیم و کاربردهای بنیادگرایی
46.....	مفهوم تحجر گرایی
47.....	مفهوم اصلاح طلبی
47.....	اصلاح طلبی در ایران
48.....	مفهوم اصول گرایی
48.....	اصول گرایی:

Error! Bookmark not defined. فصل دوم: پیدایش و تحولات گفتمان اصول گرایی در ایران

Error! Bookmark not defined. ..... مقدمه

Error! Bookmark not defined. ..... ادوار جمهوری اسلامی ایران

- 1 - دوره انتقال و تأسیس نظام: ..... **Error! Bookmark not defined.**
- 2 - دوره دفاع مقدس: ..... **Error! Bookmark not defined.**
- 3 - دوره سازندگی: ..... **Error! Bookmark not defined.**
- 4 - دوره اصلاحات: ..... **Error! Bookmark not defined.**
- 5 - دوره اصول گرایی: ..... **Error! Bookmark not defined.**
- جری‌انهای وابسته به گفتمان اصولگرا ..... **Error! Bookmark not defined.**
- مجامع ..... **Error! Bookmark not defined.**
- احزاب ..... **Error! Bookmark not defined.**
- ب) معیارهای طبقه‌بندی جری‌انهای فکری سیاسی عصر جمهوری اسلامی ..... **Error! Bookmark not defined.**
- الف) معیار طبقه‌بندی جناحی ..... **Error! Bookmark not defined.**
- احزاب طیف راست مذهبی ..... **Error! Bookmark not defined.**
- احزاب طیف چپ مذهبی ..... **Error! Bookmark not defined.**
- تبارشناسی گفتمان اصول گرایی ..... **Error! Bookmark not defined.**
- شکل‌گیری فدائیان اسلام در برابر انحراف جری‌انهای دینی ..... **Error!**
- Bookmark not defined.**
- بررسی محورهای فکری فدائیان اسلام ..... **Error! Bookmark not defined.**
- گفتمان اصولگرایی ..... **Error! Bookmark not defined.**
- عناصر و نشانه‌ها گفتمان اصولگرایی ..... **Error! Bookmark not defined.**
- 1 - اعتقاد به جامعیت دین در اداره جامعه: ..... **Error! Bookmark not defined.**
- 2 - قانون گرایی: ..... **Error! Bookmark not defined.**

- 3 - مردم سالاری دینی: ..... Error! Bookmark not defined.
- 4 - شایسته سالاری: ..... Error! Bookmark not defined.
- 5 - پذی‌رش نظارت عمومی ..... Error! Bookmark not defined.
- 6 - پذی‌رش عقلانیت و خرد جمعی ..... Error! Bookmark not defined.
- 7 - التزام عملی به اصول و مبانی انقلاب اسلامی: ..... Error! Bookmark not defined.
- defined.
- 8 - عدالت خواهی: ..... Error! Bookmark not defined.
- 9 - اعتدال و میانه روی: ..... Error! Bookmark not defined.
- 10 - توجه بایسته به علم و دانش: ..... Error! Bookmark not defined.
- 11 - تولی و تبری: ..... Error! Bookmark not defined.
- 12 - شکوفایی اقتصادی: ..... Error! Bookmark not defined.
- دال مرکزی در گفتمان اصول‌گرای ..... Error! Bookmark not defined.
- فصل سوم: زن در گفتمان اصولگرایان؛ مبانی نظری ..... Error! Bookmark not defined.
- مقدمه ..... Error! Bookmark not defined.
- آفرینش زن و مرد ..... Error! Bookmark not defined.
- شباهتها و اختلافات قوای ظاهری و باطنی زن و مرد ..... Error! Bookmark not defined.
- defined.
- تفاوتهای تکوینی زن و مرد ..... Error! Bookmark not defined.
- عقل زن ..... Error! Bookmark not defined.
- نقشهای خاص زنان ..... Error! Bookmark not defined.
- تبی‌ن نقش مادری ..... Error! Bookmark not defined.
- تبی‌ن نقش همسری زن ..... Error! Bookmark not defined.

Error! Bookmark not defined.	..... حقوق زنان
Error! Bookmark not defined.	..... اختلافهای تشریحی و حقوق زن و مرد
Error! Bookmark not defined.	..... ارث زن
Error! Bookmark not defined.	..... دیه
Error! Bookmark not defined.	..... شهادت زن
Error! Bookmark not defined.	..... حقوق مدنی
Error! Bookmark not defined.	..... مهریه زن
Error! Bookmark not defined.	..... نفقه
Error! Bookmark not defined.	..... حضانت
Error! Bookmark not defined.	..... حکم حضانت
Error! Bookmark not defined.	..... الف) حضانت تا دو سالگی:
Error! Bookmark not defined.	..... ب) حضانت از 2 تا 7 سالگی:
Error! Bookmark not defined.	..... کار ویژهای اجتماعی زنان
Error! Bookmark not defined.	..... الف) اشتغال
Error! Bookmark not defined.	..... تعلیم و تربیت
Error! Bookmark not defined.	..... نتیجه گیری
	فصل چهارم: زن و سیاست در گفتمان اصول گرایی؛ بررسی پستهای کلیدی
Error! Bookmark not defined.	..... سیاسی
Error! Bookmark not defined.	..... مقدمه
Error! Bookmark not defined.	..... شاخصهای مشارکت سیاسی
Error! Bookmark not defined.	..... کنوانسیون رفع تبعیض علیه زنان

- Error! Bookmark not defined. .... تعریف تبعیض
- Error! Bookmark not defined. .... کنفرانس‌ها
- Error! Bookmark not defined. .... نقاط اختلاف کنوانسیون رفع تبعیض با قانون اساسی
- defined.
- Error! ..... نقاط اشتراک کنوانسیون رفع تبعیض با قوانین جمهوری اسلامی
- Bookmark not defined.
- Error! Bookmark not defined. .... 1- رفع تبعیض بر اساس جنسیت
- Error! Bookmark not defined. .... 2- تساوی در حقوق سیاسی
- Error! ..... تعارض مبادی نظر اصول‌گرایان با کنوانسیون رفع تبعیض علیه زنان
- Bookmark not defined.
- Error! Bookmark not defined. .... ماده 7 کنوانسیون رفع تبعیض علیه زنان
- Error! Bookmark not defined. .... زن در قانون اساسی
- Error! Bookmark not defined. .... حضور زنان در عرصه‌ی مدیریت سیاسی جامعه
- Error! Bookmark not defined. .... 1- رهبری
- Error! Bookmark not defined. .... 5- مقاما عالی نیروهای مسلح
- Error! Bookmark not defined. .... 6- شورای نگهبان
- Error! Bookmark not defined. .... 7- شورای امنیت ملی
- Error! Bookmark not defined. .... 8- مجمع تشخیص مصلحت نظام
- Error! Bookmark not defined. .... 9- ریاست قوه قضائیه
- Error! Bookmark not defined. .... 2- ریاست جمهوری
- Error! Bookmark not defined. .... 3- وزارت
- Error! Bookmark not defined. .... 4- مجلس شورای اسلامی

Error! Bookmark not defined.	8- شوراها
Error! Bookmark not defined. ..	ریاست سازمان صدا و سیمای جمهوری اسلامی
	دیدگاه اصول‌گرایان در مورد حضور زنان در عرصه مدیریت کلان سیاسی جامعه و
Error! Bookmark not defined.	شرکت در انتخابات
Error! Bookmark not defined.	جمع‌بندی فصل چهارم
Error! Bookmark not defined.	نتیجه‌گیری
Error! Bookmark not defined.	فرضیه اصلی پژوهش:
Error! Bookmark not defined.	منابع و مأخذ

مقدمه:

طرح تفصیلی پژوهش

1- بیان مسأله

با پیروزی انقلاب اسلامی حضور گسترده زنان در عرصه‌های مختلف سیاسی و اجتماعی بسیار چشمگیر گشت. این حضور از اندیشه‌های تابناک امام راحل نشأت می‌گرفت اما با رحلت آن حضرت جریانهای سیاسی اجتماعی مختلفی در ایران به منصفه ظهور رسید که یکی از این جریانات جریان اصول‌گرایی است که این جریان با انتخاب آقای احمدی‌نژاد در نهمین دوره انتخابات ریاست جمهوری در ایران شکل گرفت و منسجم گشت. راقم در پژوهش پیش رو سعی بر این دارد تا حضور سیاسی و اجتماعی زنان را در نگرش و دیدگاه اصول‌گرایان مورد بررسی قرار دهد.

2- علت انتخاب موضوع

اهمیت این تحقیق از آنجا ناشی می‌شود که بحث حضور گسترده زنان در عرصه‌های مختلف اجتماعی — سیاسی تنها یک بحث نظری و ذهنی نیست بلکه ضرورت جامعه امروز می‌باشد لذا به نظر می‌رسد بازخوانی اندیشه اصول‌گرایان در مورد زنان در جامعه در شرایط فعلی بسیار ضروری و اجتناب‌ناپذیر است.

3- سابقه پژوهش

مسائل زنان در چارچوب گفتمان به بحث گذاشته شده است در کتاب نیکخواه قمصری، نگرش به زن و تأثیر آن در انقلاب.

4- سؤال اصلی پژوهش

در نگرش اصول‌گرایان فعال در عرصه سیاسی — اجتماعی جمهوری اسلامی ایران زنان در عرصه‌های مختلف سیاسی اجتماعی دارای چه جایگاهی هستند؟

5- فرضیه پژوهش

اصول‌گرایان ضمن پذیرش اصل حضور زنان در عرصه‌های سیاسی - اجتماعی، فعالیت سیاسی زنان را مقید به چارچوب خاصی نموده و معتقدند نباید حضور زنان در عرصه‌های مختلف اجتماعی - سیاسی به وظیفه اصلی زن که همان مادری و همسری است خدشه وارد گردد.

6- مفاهیم و متغیرها

متغیر مستقل: نظر اصول‌گرایان

متغیر وابسته: حضور فعال زنان در عرصه سیاسی - اجتماعی

7- سؤالات فرعی پژوهش

1- مراد از اصول‌گرایی چیست؟

2- مؤلفه‌های گفتمان اصول‌گرایی کدام است؟

3- دیدگاه گفتمان اصول‌گرایی درباره نقش زنان در عرصه کلان سیاسی و اجتماعی چیست؟

4- دیدگاه گفتمان اصول‌گرایی درباره نقش زنان در پست‌های کلیدی چون رهبری و

ریاست قوا حکومتی چیست؟

8- پیش فرض‌های پژوهش

در مبادی نظری گفتمان اصول‌گرایی جمهوری اسلامی زنان می‌توانند در عرصه‌های مختلف

سیاسی - اجتماعی حضور داشته باشند.

9- اهداف پژوهش

اهداف عملی - درک و بیان دیدگاه گفتمان اصول‌گرایی در باره زن

اهداف اجرایی - توجه به وضعیت زنان

10- روش پژوهش

توصیفی، تحلیلی با تکیه بر گفتمان اصول‌گرایی

11- روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

کتابخانه‌ای

12- سازمان‌دهی پژوهش

این پایان‌نامه از یک مقدمه و طرح تحقیق تشکیل شده است و شامل 4 فصل می‌باشد.

فصل اول؛ مفاهیم و کلیات: چارچوب نظری

فصل دوم؛ پیدایش و تحولات گفتمان اصول‌گرایی در ایران

فصل سوم؛ زن در گفتمان اصول‌گرایی: مبانی نظری

فصل چهارم؛ زن و سیاست در گفتمان اصول‌گرایی: بررسی پست‌های کلیدی سیاسی

فصل اول:

کلیات و چارچوب نظری

مقدمه

یکی از متدهای تحقیق روش گفتمان است. گفتمان ریشه در نظریات متفکرانی چون مارکس، گرامشی، آلتوسر، فوکو، دریدا، لاکلان، سوسور و دیگران دارد. در حال حاضر دو تن از دانشمندان علوم اجتماعی به نام‌های لاکلا و موف پیشتاز این نظریه هستند. آنها از طریق بازخوانی و ساختارشکنی نظریات متفکران فوق‌الذکر نظریه‌ی گفتمان خود را در کتاب هژمونی و استراتژی سوسیالیستی (1985) شکل داده‌اند. به اعتقاد یورگنس و فیلیس (2002) نظریه‌ی لاکلا و موف ریشه در دو سنت نظری ساختگرا یعنی مارکسیسم و زبان‌شناسی سوسوری دارد.

لاکلا و موف معتقدند هیچ چیز وجود ندارد که تحت تأثیر عوامل دیگر هویت‌دار نشوند بلکه هویت هر چیز در شبکه هویت‌های دیگر که با هم مفصل‌بندی شده‌اند کسب می‌گردد. از این رو تمامی تحولات اجتماعی را باید در درون گفتمان خاص خود نگاه کرد. بنابراین اصول‌گرایی در ایران به عنوان یک جریان بزرگ سیاسی، اجتماعی در ایران می‌تواند در چارچوب گفتمان به گونه‌ای شفاف مورد بررسی قرار گیرد. ما نیز در این فصل بر آنیم که ابتدا به توضیح نظریه‌ای گفتمان پردازیم تا بتوانیم موضوع مورد بحث یعنی اصول‌گرایی در این قالب فکری به بوته آزمایش بگذاریم.

1- تعریف گفتمان

واژه گفتمان Discourse از جمله مفاهیم مهمی است که در تفکر فلسفی، اجتماعی، سیاسی، غرب، خصوصاً در نیمه‌ی دوم قرن 20 اهمیت به‌سزایی داشته است. این لغت در زبان فارسی به صورت‌های مختلفی ترجمه شده که هر یک ممکن است به جای خودش صحیح و معتبر بنماید.

از جمله معادل‌های فارسی این لغت عبارتند از نطق، خطاب، سخن، گفتار و گفتمان. نظر به این که استعمال چهار واژه‌ای نخست با توجه به کاربردهایی که در زبان فارسی برای واژگان وجود دارد تا حدودی ممکن است غیر قابل تحدید باشد بنابراین معادل فارسی گفتمان برای واژه‌ی Discourse ترجیح داده شده است.

واژه‌ی گفتمان دارای معانی متعددی است در واقع هرگاه این واژه را در کاربردهای متفاوت آن در رشته‌های تخصصی مختلف مورد بررسی قرار دهیم، ابهام دو معنا یا معانی متضاد آن را مشاهده خواهیم کرد.¹

این واژه به لحاظ لغوی از کلمه‌ی لاتین Discourse گرفته شده و به معنای آنجا رفتن است. یعنی تلفیقی از Dis به معنی در جهات مختلف و Courrer به معنی دویدن یا سریع حرکت کردن است.²

بر اساس نوشته‌ی لغت‌نامه‌ی وبستر واژه‌ی Discourse برای اولین بار در قرن چهاردهم در کتاب‌ها ثبت شده در مقابل معنای باستانی و غیر مستعمل گفتمان (توانایی خود را در ارائه‌ی فکری منسجم و منظم) که بعدها به معنی تبادل نظر از راه کلام به کار می‌رفت. معنای جدید آن به بیان منظم، منسجم و معلول از یک فکر در مورد موضوعی اشاره دارد.³

بر اساس تعریف دیگری، هر فعالیتی در قالب تعاملات فرهنگی که به تبادل معنا بیانجامد، در چارچوب گفتمان قابل بررسی است: به عبارتی: وقتی که ما با افرادی که متفق‌النظرند، صحبت می‌کنیم یا با کسانی که با ما اختلاف نظر دارند جدل می‌کنیم، این اعمال را از طریق زبان انجام می‌دهیم، ما حرف می‌زنیم، می‌نویسیم، بحث می‌کنیم. و بدینوسیله ارتباط برقرار می‌کنیم. افراد حتی ایده‌های خود را در تصاویر، موسیقی، رقص و حرکت در اشکال مادی شامل مجموعه‌سازی،

1 - کریستوفر نوریس، گفتمان به دیده‌ی کریستوفر نوریس، گفتمان شماره‌ی صفر، بهار 1377، ص 19.

2 - حمید عضدانلو، درآمدی بر گفتمان یا گفتمانی درباره گفتمان، اطلاعات سیاسی، اقتصادی، سال دهم، شماره‌ی 103، فروردین 1375، ص

معماری و ابزارآلات مجسم می‌سازند. تمام شکل‌های ارتباط فرهنگی می‌توانند به عنوان گفتمان تلقی شوند، معنایی که در بر گیرنده‌ی انسان‌هایی است که به تبادل معانی پیرامون جهانی که در آن زندگی می‌کنند می‌پردازند.⁴

از این نظر باید گفت که گفتمان ریشه در مباحث زبان‌شناسی دارد. اما بعداً متفکرانی چون میشل فوکو و دیگران از این قالب (گفتمان) برای تحلیل مسایل سیاسی و اجتماعی استفاده نمودند. فوکو سعی در طرح نظم‌های گفتمانی زیرین آنها دارد و تولیدات و تغییرات آنها را به فرایندهای گسترده‌تر اجتماعی و سیاسی که جزئی از آن هستند، مرتبط می‌سازد.

در حال حاضر نیز لاکلا و موف دو نفر از پژوهشگرانی هستند که به بسط گفتمان و مفاهیم آن در امور سیاسی و اجتماعی می‌پردازند. ما نیز در این پژوهش بر آنیم که با استفاده از گفتمان لاکلا و موف به بررسی جریان اصول‌گرایی در ایران بپردازیم.

نظریه‌ی گفتمان لاکلا و موف بر آن است تا از همه امور اجتماعی برداشتی گفتمانی ارائه دهد.

از دیدگاه نظریه گفتمانی امور اجتماعی به مثابه‌ی ساختهای گفتمانی قابل فهمند در واقع همه پدیده‌های اجتماعی را می‌توان با ابزارهای تحلیل گفتمانی تحلیل و بررسی کرد. آنها از طریق بازخوانی و ساختارشکنی نظریه‌های متفکرانی چون مارکس، گرامشی، آلتوسر، فوکو، دریدا، لاکلان، سوسور و دیگران نظریه‌ی گفتمان خود را در کتاب هژمونی و استراتژی سوسیالیستی (1985) شکل داده‌اند.

فوکو، دریدا، لاکلان، سوسور و دیگران نظریه‌ی گفتمان خود را در کتاب هژمونی و استراتژی سوسیالیستی (1985) شکل داده‌اند.

نظریه‌ای لاکلا و موف ریشه در دو سنت فکری ساختگرا یعنی مارکسیسم و زبان‌شناسی

---

4 - ماریک برنز، میشل فوکو، ترجمه‌ی بابک احمدی، تهران، نسل قلم، 1373، ص 8.

سوسوری دارد.⁵

مارکسیسم مبنای اندیشه در امر اجتماعی را برای این نظریه فراهم آورد و زبان‌شناسی ساختگرایی سوسور نظریه‌ی معنایی مورد نیاز این دیدگاه را در اختیار قرار می‌دهد. آنها با هم آمیختن این دو دیدگاه به نظریه‌ای پساساخت‌گرایانه دست یافته‌اند که مطابق آن کل حوزه‌ی اجتماع به مثابه شبکه‌ای از فرایندهای متفاوت دریافت می‌شود که در آن معنی تولید می‌شود. در این جا ابتدا نظریه‌ی معنایی و مفهوم گفتمان از نظر لاکلا و موف و سپس جنبه‌های سیاسی، اجتماعی این نظریه مورد بررسی قرار می‌گیرند.

لاکلا و موف نظریه‌ی معنایی و مفهوم گفتمان را بسیار وام‌دار سنت زبان‌شناسی ساختگرایی هستند که فردینان دوسوسور بنیاد نهاد. از نظر سوسور، نشانه‌ها و کلمات معنای خود را نه به واسطه‌ی ارجاع به جهان خارج بلکه از طریق رابطه‌ای که بین یکدیگر در درون نظام زبانی برقرار می‌کنند به دست می‌آورند. سوسور مهره‌های شطرنج را مثال می‌زند. ارزش هر مهره یا نشانه در درون نظام نشانه‌شناختی شطرنج ارتباط با شکل یا جنس مهره ندارد بلکه هر مهره ارزش و معنای خود را به واسطه‌ی ارتباطی که با بهره‌ای دیگر دارد کسب می‌کند.⁶

از نظر لاکلا و موف نیز هر عمل و پدیده‌ای برای معنادار شدن و قابل فهم شدن باید گفتمانی باشد، به عبارت دیگر فعالیت‌ها و پدیده‌ها وقتی قابل فهم می‌شوند که در کار مجموعه‌ای از عوامل دیگر در قالب گفتمانی خاص قرار گیرند. هیچ چیزی به خودی خود دارای هویت نیست بلکه هویتش را از گفتمانی که در آن قرار گرفته است کسب می‌کند.

از این رو به اعتماد لاکلا و موف دیگر هیچ چیز بنیادینی وجود ندارد که به بقیه‌ی پدیده‌ها معنا و هویت ببخشد، بلکه هویت هر چیز در شبکه هویت‌های دیگری که با هم مفصل‌بندی⁷

5 - محمدرضا تاجیک، *گفتمان و تحلیل گفتمانی*، تهران انتشارات فرهنگ گفتمان، 1378، ص 16.

6 - دیوید موارث، *نظریه‌ی گفتمان*، فصلنامه علوم سیاسی، مترجم، سید علی اصغر سلطانی، ص 152، شماره‌ی 24.

7 - articulation.

شده‌اند کسب می‌گردد. عناصر متفاوتی که جدا از هم شاید بی‌مفهوم باشند وقتی در کنار هم در قالب یک گفتمان گرد می‌آیند هویت نوینی را کسب می‌کنند.

عناصر و مفاهیم گفتمان

- مفصل‌بندی

همانگونه که بیان شد هیچ چیز اصیل و بنیادینی وجود ندارد که به پدیده‌های اجتماعی معنا و هویت ببخشد بلکه هر مفهومی در میدان و شبکه خاص خودش معنا می‌دهد. در هر گفتمان عناصر متفاوتی وجود دارد شاید جدا از هم بی‌معنا باشند اما وقتی در کنار یکدیگر در قالب یک گفتمان گرد می‌آیند هویت نوینی را کسب می‌کنند. لاکلا و موف برای ربط دادن و جوش دادن این عناصر به هم از مفهوم مفصل‌بندی استفاده می‌کنند. به عبارتی دیگر هر عملی که میان عناصر پراکنده ارتباط برقرار کند به نحوی که هویت و معنای این عناصر پراکنده ارتباط برقرار کند به نحوی که هویت و معنای این عناصر در نتیجه‌ی این عمل تعدیل و اصلاح شود و به آنها هویتی نو بدهد مفصل‌بندی نامیده می‌شود.

گفتمان^۸:

کلیت ساختاردهی شده‌ای که از عمل مفصل‌بندی حاصل می‌شود، گفتمان نام دارد. گفتمان‌ها از مجموعه‌ای اصطلاحات تشکیل می‌شوند که به شیوه‌ای معنادار به هم مرتبط شده‌اند. در واقع گفتمان‌ها صورت‌بندی مجموعه‌ای از کدها، اشیاء، افراد و... هستند که پیرامون یک دال کلیدی جایابی شده و هویت خویش را در برابر مجموعه‌ای از غیریت‌ها به دست می‌آوردند. گفتمان‌ها تصور و فهم ما از واقعیت جهان را شکل می‌دهند.^۹ بنابراین معنا و فهم انسان از واقعیات همواره گفتمانی است و لذا نسبی است. همچنین گفتمان از این نظر تمام قلمرو زندگی

8 - Discourse.

9 - سید محمدعلی حسینی‌زاده، نظریه گفتمان و تحلیل سیاسی، فصل‌نامه علوم سیاسی شماره 28، ص 189.

اجتماعی را در بر می‌گیرد. لاکلا و موف تمایز حوزه گفتمانی و غیره گفتمانی را که در نظریه فوکو و بسیاری از اندیشمندان دیگر وجود دارد مردود می‌شمارند و بر گفتمانی بودن تمام حوزه‌های اجتماعی تأکید می‌کنند، بنابراین تحلیل گفتمانی لاکلا و موف با مجموعه وسیعی از داده‌های زبانی و غیر زبانی (گفتارها، گزارش‌ها، حوادث تاریخی، مصاحبه‌ها، سیاست‌گذاری‌ها، اعلامیه‌ها، اندیشه‌ها، سازمانها و نهادها) به مثابه متن برخورد می‌کند.

عناصر^{۱۰}:

نشانه‌ها پیش از جذب شدن در مفصل‌بندی در نظام گفتمانی یک عنصر هستند. هر نشانه‌ای که وارد این شبکه شده و در آن جا به واسطه‌ی عمل مفصل‌بندی با نشانه‌های دیگر جوش بخورد به یک لحظه تبدیل می‌شود. بنابراین دال‌ها و نشانه‌های که معنای آنها تثبیت نشده است و گفتمان‌های مختلف سعی در معنادهی به آنها دارند عنصر هستند.

لحظه‌ها^{۱۱}:

دال‌ها و عناصری که در درون یک گفتمان مفصل‌بندی شده‌اند و به هویت و معنای موقت دست یافته‌اند برای مثال آزادی که در گفتمان لیبرالیسم کلاسیک در معنای عدم اجبار خارجی موقتاً تثبیت شده است. باید توجه داشت که معانی و هویتها همواره نسبی‌اند و امکان تغییر آنها بر حسب تغییر گفتمان وجود دارد، هیچ گاه معنا کاملاً تثبیت^{۱۲} نمی‌شود.

انسداد و توقف^{۱۳}:

تعطیلی موقت در هویت‌بخشی به نشانه‌ها و تثبیت موقت معنای یک نشانه در یک گفتمان یا به طور کلی تثبیت گفتمان که البته هیچگاه کامل نیست و همواره نسبی و موقتی است. هر

---

10 - Elements.

11 - Moment.

12 - Fix.

13 - Clouser.

عنصر زمانی که به لحظه تبدیل می شود موقتاً از شناور بودن خارج شده و معنایی ثابت می گیرد.

دال مرکزی^{۱۴}:

این مفهوم را لاکلا و موف از لاکان وام گرفته‌اند به این ترتیب که معنای نشانه‌های درون یک گفتمان حول یک نقطه مرکزی (دال مرکزی) به طور جزئی تثبیت می شود. نقطه‌ای مرکزی نشانه‌ی برجسته و ممتازی است که نشانه‌های دیگر در سایه آن نظم پیدا می کنند و به هم مفصل بندی می شوند. به عنوان مثال در اسلام سیاسی به مثابه یک گفتمان «اسلام» دال مرکزی محسوب می شود و در لیبرالیسم «آزادی». بنابراین هسته‌ی مرکزی منظومه‌ی گفتمانی را دال مرکزی تشکیل می دهد و جاذبه‌ی این هسته سایر نشانه‌ها را جذب می کند.

دال شناور:

دال‌های شناور نشانه‌هایی هستند که گفتمان‌های مختلف تلاش می کنند تا به آنها به شیوه‌ای خاص خودشان معنا ببخشند. نقاط مرکزی نیز دال‌های شناور محسوب می شوند ولی تفاوت در این است که نقطه مرکزی به حالی اشاره دارد که معنای نشانه به حالت انجماد درآمده است ولی دال شناور به حالتی اشاره دارد که نشانه در میدان مبارزه گفتمان‌های رقیب برای تثبیت معنا شناور و مطلق است.^{۱۵}

حوزه گفتمانی^{۱۶} محفظه‌ای از معانی اضافه و بالقوه در بیرون از منظومه گفتمانی خاص که توسط آن طرد شده اند و مواد خامی برای مفصل بندی های جدید محسوب می شوند. هر دال معانی متعددی می تواند داشته باشد و هر گفتمان با تثبیت یک معنا معنای بالقوه زیادی را طرد می کند. این معانی همچنان موجودند و امکان ظهور در گفتمانی دیگر و شرایطی دیگر را دارند.

14 - Nodalpoint.

15 - سید محمدعلی حسینی زاده، پیشین، ص 193.

16 .Fieldofdiscusivity.

امکان و تصادف¹⁷: از مفاهیم بنیادین نظریه لاکلاوموف محسوب می شود. این مفهوم که ریشه در مفهوم تصادف و عرضیات در فلسفه ارسطو دارد، در مقابل هر گونه مقسور ذاتی و ضروری در حوزه اجتماع قرار می گیرد. در فلسفه ارسطویی مفهوم تصادف¹⁸ در زمانی به کار می رفت که امکان استناد به یک علت معین وجود نداشته باشد.¹⁹

در فلسفه مسیحی مفهوم امکان با تصادف همراه شد، ممکن وجودی بود که شرایط وجودش در بیرون تعیین می شد. به عبارت دیگر، وجودش وابسته به غیر بود. لاکلا این مفهوم را در هر دو بعد خود به کار می گیرد: از یک سوء امکان یعنی فقدان قانون های عینی تحول تاریخی و نفی ضرورت و در واقع تصادفی دیدن پدیده های تاریخی که ناشی از وابستگی آنها به مفصل بندی های هژمونیک است و از سوی دیگر، امکان به بیرونی بودن شرایط وجود هر ماهیت اشاره دارد.

وجود و هویت یک ماهیت ناشی از بیرون است. این بیرون²⁰ یا غیر²¹ نقش اصلی را در هویت بخشی و فعالیت گفتمان ایفا می کند هیچ گفتمانی بدون تمایز و غیریت سازی ایجاد نمی شود.

منازعه و خصومت²²:

این مفهوم در ادامه مفهوم قبلی مطرح می شود. خصوصیت با تضاد هگلی و مارکسیتی متفاوت است. نزاع طبقاتی مارکس دارای یک جهت گیری از پیش تعیین شده و بنابر قوانین ضروری است، اما خصومت در این جا فاقد هرگونه قانون ضروری و جهت گیری از پیش تعیین

---

17 . Contingency.

18 . contingency .

19. همان

20 . outside .

21 . other.

22 – antagonism.

شده است. تضاد در مارکسیسم در درون نظام روی می دهد و به فروپاشی آن منجر می شود، اما خصومت بیرونی است و باعث شکل گیری و انسجام گفتمان و در عین حال تهدید و فروپاشی آن می شود. خصومت به رابطه یک پدیده با چیزی بیرون از آن اشاره دارد که نقش اساسی در هویت بخشی و تعیین آن پدیده ایفا می کند. لاکلام مفهوم بیرون سازنده²³ را برای توضیح ویژگی های غیریت به کار می رود. و همچون دریدا برای شکل گیری هویت ها و تثبیت معانی بر وجود غیر یا دشمن تأکید می کند.

به هر حال خصومت از یک سوء مانع شکل گیری کامل یا تثبیت هویت یک پدیده و یا گفتمان و هویت هاست و از سوی دیگر سازنده هویت عام و انسجام گفتمانی است. هر گفتمانی در سایه دشمن شکل می گیرد و تحت تأثیر همان رو به تغییر و احیاناً زوال می رود. خصومت در نظریه لاکلا به امکانی بودن و تصادفی بودن نهایی پدیده ها و گفتمان ها اشاره دارد. اگر خصومت همواره وجود یک گفتمان را تهدید می کند و همواره آن را در معرض فروپاشی قرار می دهد. پس همه گفتمان ها خصلتی امکانی و موقتی دارند و هیچ گاه تثبیت نمی شوند.

به هر حال شرایط وجودی یک گفتمان وابسته به غیر است. به نظر لاکلا و موف این غیر به همراه هویت هایی که ایجاد می کند یک کل تفکیک ناپذیر را تشکیل می دهند؛ لذا فاصله ای بین آنها متصور نیست. خصومت هر چند مانع ایجاد کامل هویت می شود و لذا آن را امکانی و تصادفی می سازد، اما از سوی دیگر نیروی متخاصم بخشی از شرایط وجودی هویت است.²⁴ زنجیره هم ارزی و تفاوت در عمل مفصل بندی دال های اصلی با یکدیگر در زنجیره هم ارزی ترکیب می شوند این دال هانشانه های بی محتوایند یعنی به خودی خود بی معنایند تا این که از طریق زنجیره هم ارزی با سایر نشانه هایی که آنها را از معنا پر می کنند ترکیب می شوند و

---

23 - outside constitutive.

24. سید محمد علی حسینی زاده، *اسلام سیاسی در ایران*، ناشر: موسسه انتشارات دانشگاه مفید، ص 25.

در مقابل هویت های منفی دیگری قرار می گیرند که به نظر می رسد تهدید کننده آنها باشند. گفتمان ها از طریق زنجیره هم ارزی تفاوت ها را می پوشانند. همان طور که اشاره شد جامعه ذاتاً متکثر است. زنجیره هم ارزی این تکثیر را پوشش می دهد و نظم و انسجام می بخشد. در هم ارزی، عناصر، خصلت های متفاوت و معناهای رقیب را از دست می دهند و در معنایی که گفتمان ایجاد می کند منحل می شود مثلاً در واکنش به نژاد پرستی سفید پوستان، تمام افراد غیر سفید چه هندی تبار و چه آسیایی و چه آفریقایی و چه زن و مرد در زنجیره هم ارزی گفتمان سیاه قرار می گیرند و تفاوت های اساسی آنها با یکدیگر فراموش می گردد. اما هیچ گاه هم ارزی نمی شوند که به حذف کامل تفاوت بینجامد. همواره امکان ظهور تفاوت و تکثیر و خروج عناصر از زنجیره هم ارزی وجود دارد. منطق هم ارزی منطق ساده سازی فضای سیاسی است. در مقابل منطق تفاوت به خصلت متکثر جامعه اشاره دارد و می کوشد تا از طریق تأکید بر تفاوت ها زنجیره هم ارزی موجود را به هم بریزد. در این جاست که مفهوم حضومت و غیریت برجسته می شود. منطق تفاوت بر تمایزات و مرزهای موجود میان نیرو های موجود تأکید می کند و منطق هم ارزی می کوشد از طریق مفصل بندی بخشی از این نیروها، تمایزات آنها را کاهش داده و آنان را در مقابل یک غیر منسجم نماید. بنابراین منطق هم ارزی شرط وجود هر صورت بندی است.²⁵

هویت: ۲۶

در نظریه لاکلاموف هویت ثابت دایمی و از پیش تعیین شده نیست. هویت ها را گفتمان ها ایجاد می کنند و شکل گیری گفتمان ها مقدم بر شکل گیری هویت هاست. بنابراین هویت ها گفتمانی اند و به عبارت بهتر هویت ها موقعیت هایی هستند که درون گفتمانها به فرد یا گروه اعطا می شوند. هویت گفتمانی از طریق زنجیره هم ارزی که در آن نشانه

25. همان، ص 26.

26 . identity .

های مختلف در تقابل با زنجیره هایی دیگر با هم مرتبط شده اند ایجاد می شود. هویت ها همچون نشانه های مختلفی در تمایز با غیر شکل می گیرند و لذا ارتباطی و نسبی اند و هیچ گاه کاملاً تثبیت نمی شوند. به عبارت دیگر معنای یک نشانه در درون یک گفتمان هیچ گاه تثبیت نمی شود و همواره احتمال رسوخ معنایی دیگر و گفتمانی دیگر وجود دارد، لذا هویت گفتمانی متزلزل و ناپایدار است. دلیل این تزلزل وجود منازعه بی پایان گفتمانی و خصومت است.

بنابراین در بحث هویت باید به نسبی بودن و در معرض نفی قرار داشتن توجه کرد. نیروی خصومت دو نقش متفاوت ایفا می کند: از یک سوء از ایجاد هویت کامل و تثبیت آن جلوگیری می کند و از سوی دیگر خود بخشی از شرایط وجودی هویت است چون هویت ها تنها در پرتو غیر یا خصم مشخص می شوند، یک فرد با توجه به گفتمان های مختلف موقعیت های مختلفی را می تواند اشغال کند؛ برای مثال فردی چون سیاه پوست است به عنوان سیاه در گفتمان سیاهان و چون کارگر است به عنوان کارگر در گفتمان مارکسیتی، و چون مسیحی است به عنوان مسیحی در گفتمان مسیحیت و چون زن است به عنوان زن در گفتمان های فمینیستی صورت بندی می شود و این مسئله در صورتی که گفتمان ها متعارض می باشند خود می تواند بحران هویت تلقی گردد.

سوژه و موقعیت های سوژگی: ۲۷

لاکلا و موف همچون فوکو خصلت ما قبل گفتمانی سوژه را نفی می کنند و نقش سازنده ای را که عقل گرایی و تجربه گرایی به افراد انسانی می دهد نمی پذیرند. به نظر اینها سوژه عاقل، شفاف و خود آگاهی که منشأ روابط اجتماعی و سازنده نهادها و اشکال اجتماعی تلقی می شود وجود ندارد، لذا در نفی سوژه خود مختار با نیچه، فروید و هایدگر همراهند. نظریه سوژه در لاکلا عمدتاً متأثر از آلتوسر است. آلتوسر نظریاتی را که سوژه را خالق و خود آگاه می دانستند و منافع

---

27. subject positions .

اقتصادی معینی را درسوژه ها مفروض می گرفتند نمی پذیرفت. او برای تبیین سوژه از مفهوم موقعیت گذاری²⁸ سخن می گفت، افراد توسط کردارهای ایدئولوژیک به عنوان سوژه موقعیت گذاری می شوند. این ایدئولوژی است که جایگاه فرد در جامعه و موقعیت و هویت او را تعیین می کند. لاکلا ضمن پذیرش این که هویت سوژه ها از طریق اعمال گفتمانی ساخته می شود نقد هایی نیز بر آلتوسر وارد می کند.²⁹

اولاً لاکلا معتقد است بر خلاف تصور آلتوسر اعمال ایدئولوژیک حوزه نسبتاً بلکه اعمال اجتماعی همگی گفتمانی اند؛ ثانیاً تصور ساختارهای اجتماعی از پیش موجود که عوامل ایدئولوژیک را تعیین میکنند در نظریه گفتمانی قابل پذیرش نیست. اصولاً مفهوم ایدئولوژی که در مارکسیسم کاربرد وسیعی داشت در این نظریه رنگ می بازد؛ زیرا این مفهوم ریشه در تمایز روبنای سیاسی و ایدئولوژیکی از زیر بنای اقتصادی دارد، اما در اینجا تمام قلمرو اجتماعی گفتمانی است و لذا مبنای تمایز زیر بنا دررو بنا فرو می ریزد.

به هر حال لاکلاوموف سوژه را به موقعیت های سوژگی که گفتمان ها برای خود فراهم میکنند تقلیل می دهند و از این طریق مفهوم سوژه خود با هویت و منافع ثابت را طرد می نمایند. هر موقعیت سوژه ای از طریق روابط متمایز با موقعیت های سوژه ای دیگر ساخته می شود. در سوژه ها همواره تکراری از موقعیت ها و گفتمان ها وجود دارد که انسان در آنها می تواند به هویت دست یابد. بنابر این هر فرد می تواند موقعیت های سوژه ای مختلف داشته باشد.

سوژگی سیاسی: ۳۰

این مفهوم به شیوه هایی اشاره دارد که افراد به عنوان عاملان اجتماعی عمل می کنند. در نظریه آلتوسر و ساختارگرایان سوژه از هیچ اختیار و استقلالی برخوردار نیست و مقهور ساختارها

28. interplayion .

29. سید محمد علی حسینی زاده، فصلنامه علوم سیاسی، پیشین ص .

30. political subjectivity .

و گفتمان‌ها است، اما در نظریه لاکلاوموف سوژه در شرایط خاص از نوعی استقلال و اختیار برخوردار است. به نظر لاکلا این مفهوم به حل مشکل دیرین ساختار کارگزار در علوم اجتماعی کمک می‌کند.

لاکلاو می‌گوید: دلیل این که گفتمانها و ساختارها هیچ‌گاه تثبیت نمی‌شوند و همواره نوعی تزلزل می‌شود و نمیتواند به عاملان اجتماعی هویت اعطا کند امکان ظهور سوژه سیاسی فراهم می‌گردد. در اینجا افراد به عنوان رهبران و سیاستمداران و متفکران بزرگ در نقش سوژه ظاهر می‌شوند. این ظهور پیامد امکانی بودن و عدم تثبیت کامل گفتمانها و بحران هویت در شرایط تزلزل گفتمانی است. به عبارت دیگر، سوژه‌ها بر لبه‌های متزلزل ساختارهای گفتمانی ایجاد می‌شوند. در واقع زمانی که گفتمان مسلط دچار ضعف می‌شود. زمینه ظهور سوژه و مفصل‌بندی‌های جدید فراهم می‌گردد و در این شرایط افراد در مورد گفتمان تصمیم‌گیری می‌کنند و نه در درون آن.

هژمونی: ۳۱

اعمال هژمونیک نمونه‌ای از اعمال سیاسی‌اند و شامل پیوند هویت‌های متفاوت و نیروهای سیاسی به یک پروژه مشترک و ایجاد نظم اجتماعی جدید از عناصر پراکنده و متنوع است. مفهوم هژمونی ریشه در اندیشه گرامشی دارد این مفهوم در اندیشه وی به روند تولید معنا برای تثبیت قدرت اشاره دارد و گاه از آن به رهبری اخلاقی و فکری تعبیر می‌کند. به نظر گرامشی طبقه کارگر برای تقویت خود در مبارزه سیاسی باید نیروهای مختلف اجتماعی را نمایندگی نماید. برای این منظور باید شعارها و تقاضاهای خود را ارتقاء دهند و منافع عام مردم یا ملت را نمایندگی کند. بنابراین هژمونی همواره به همراه با نوعی عام‌گرایی است. هژمونی منطبق سیاسی است که به ایجاد اجتماع و عقل سلیم³² جدید منجر می‌شود. لاکلا تلاش پروژه‌های

31. hegemony .

32. conman sense .

سیاسی برای تثبیت گفتمان‌ها محدود و معین را اعمال هژمونیک می‌نامد. این اعمال دو شرط دارند: اول وجود خصومت و نیروهای متخاصم و دوم بی‌ثباتی مرزهایی که این نیروها را متمایز می‌کند. بنابراین زمینه اعمال هژمونیک حوضه اجتماعی خصمانه و پروژه‌های مختلفی است که با هم در نزاع ورقابتند و عناصری که می‌توانند جذب و مفصل بندی شوند. هدف اعمال هژمونیک ایجاد یا تثبیت نظام معنایی یا صورتبندی هژمونیک است. این صورتبندی‌ها در اطراف دال مرکزی سازمان یافته‌اند که جامعه در اطراف آن شکل می‌گیرد. هژمونیک شدن یک گفتمان به معنای موفقیت آن در تثبیت معانی مورد نظر خود است.³³

وجوه ناسازگاری تحلیلهای گفتمانی با تفکر اسلامی

تحلیل گفتمانی به رغم داشتن امتیازاتی در تحلیل سیاسی با توجه به مبانی نظری آن، ناسازگاری‌های با ساختار تفکر اسلامی دارد. بدون تردید، نقد و بررسی روشمند تحلیل گفتمانی و مبانی نظری آنها مستلزم تأمل بیشتر و فرصت کافی است.

در اینجا با توجه به ساختارهای معرفتی پذیرفته شده در تفکر اسلامی، سعی خواهد شد با اشاره به این ناسازگاریها، ظرفیت‌های موجود در ساختار تفکر اسلامی برای استفاده روشی از تحلیل گفتمانی شناسایی شود نظریه‌های گفتمان ریشه در مباحث ساختارگرایی دریدا، فوکو و دیگر اندیشمندان بس مدرن غرب دارند، در حالی که تفکر اسلامی در سنت اسلامی و با محوریت نصوص دینی و در بستر تفکر عقلی-یونانی-اسلامی شکل گرفته‌اند.

تقابل مبنایگرایی تفکر اسلامی با سازنده‌گرایی اجتماعی تحلیل‌های گفتمانی

نظریه گفتمان آن گونه که وارث توضیح داده است، مبتنی بر سه مبنای کلان است. او با اشاره به تعلق نظریه‌های گفتمان به مکتب پسامدرنیسم سه آموزه مهم را در این مکتب که بر نظریه گفتمان لاکلا و موفه تأثیر گذاشته‌اند بررسی کند.

33. سید محمد علی حسینی زاده، پیشین، ص 193.

نخست انتقاد پسامدرن ها از آن چیزی است که ژان فرانسو الیو تارآن را نفی فراروایت³⁴ یا به عبارت دیگر روایت های بزرگ رهایی بخشی در مدرنیته نامیده است... نکته دوم، موضع ضد مبنا گرایی³⁵ عمل گرایی آمریکایی ریچارد رودتی است... که نشان می دهد هیچ دیدگاه عینی وجود ندارد که حقیقت یا دانش مربوط به جهام را تضمین کند... سومین نکته مربوط به پسامدرن جوهر ستیزی آن است.³⁶

در این مورد ژاک دریدا شالوده شکن گرای فرانسوی، مشکلات تلاش برای تعیین ویژگیهای اساسی مفاهیم و پدیده ها را به نحو بسیار جالبی نشان می دهد. نقد دریدا درباره متافیزیک غرب، ناممکن بودن تعیین حدود جوهر اشیاء و ناممکن بودن تثبیت هویت کلمات و پدیده ها را اظهار می کند. از نظر دریدا، تلاش برای تعیین جوهر چیزی - همواره با شکست مواجه می شود؛ چرا که ابهامات و چیزهای غیر قابل انتخابی وجود دارند که از تثبیت نهایی ممانعت کرده، تمایزات قطعی را مبهم می سازند!³⁷

اصول سه گانه کلی فوق مبنای نظریه گفتمان لاکلا و موفه را شکل می دهند. در تحلیل گفتمانی لاکلا و موفه گفتمان نقش اساسی در زندگی اجتماعی دارد و در نتیجه سازنده حیات اجتماعی و ویژگیهای فردی است. از این منظر سوژه کاملاً تحت الشعاع است و جز در موارد بی قراری گفتمانها فرصت ظهور خاصی ندارد. بر اساس ضد مبنا گرایی رورتی که در نظریه گفتمان تئیده شده است، هیچ مبنای ثابت و شخصی برای شناخت وجود ندارد و نظریه اجتماعی محصول روابط قدرت در جامعه است که به تناسب روابط قدرت نگرش و ذهنیت افراد شکل می گیرد. بر اساس نظریه گفتمان به جای سخن گفتن از جوهر و ماهیت پدیده ها می بایست صرفاً بر روابط

---

34 . met narrative.

35 . Anti – foundationalist.

36 . Anti – Essentialism.

37. دیور هوراث، «گفتمان»، در دیوید مارش و جری استوکر، روش نظریه در علوم سیاسی، 1375، امید حاج یوسفی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی. 1387، ص 100-198.

قدرت در جامعه، هژمونی و فرایند غیریت سازی بین گفتمانها تمرکز نمود. هیچ حقیقی و رای این روابط اجتماعی وجود ندارد. دالها تهی از معنا هستند و هر گفتمانی به فراخور مفصل بندی خود در صدد معنادادن به آنهاست. از منظر دیگر تحلیلهای گفتمانی با سازندگرای اجتماعی پیوند دارند. چنانکه برگر ولوکمان در کتاب خود گزارش می دهند در چنین مطالعاتی تمرکز بر ساخته شدن اجتماعی تلقی انسانها از واقعیتهاست و از این نظر نوعی جامع شناسی معرفت یا معرفت شناسی اجتماعی هستند. یورگنس و فیلیپ با گزارش دیدگاههای بر وگرلی و ویژگیهای سازندگرای اجتماعی را به شرح مطرح ساخته اند.

رویکردی انتقادی به دانش بدیهی انگاشته شده است ؛

دانش ما درباره جهان نباید به مشابه حقیقتی عینی انگاشته شود. واقعیت تنها به واسطه مقولات برای ما قابل دسترسی است و بازنماییهای جهان توسط ما و دریافتهایمان، بازتابهای واقعیتی که در آنجا «بیرون» است نیست، بلکه این بازنمایی و دریافتهای حاصل متوله بندی جهان توسط ما و، به اصطلاح گفتمانی، محصول گفتمان هستند.

ویژگی تاریخی و فرهنگی

ما اساساً موجوداتی تاریخی و فرهنگی هستیم و دیدگاهها و دانش ما در جهان در محصول مبادلات میان انسانهاست که از نظر تاریخی موقعیت مندند. در نتیجه، شیوه فهم و باز نمایی جهان توسط ما، محتمل و مشروط است³⁸... این دیدگاه، ضد جوهر گرایانه³⁹ است.

رابطه میان دانش و فرآیندهای اجتماعی

فرایندهای اجتماعی شیوه های فهم ما از جهان را خلق و حفظ می کنند. دانش از طریق تعاملات اجتماعی ای تولید می شود که ما در آن، حقیقتهای مشترک را می سازیم و بر سر آنچه

38 . contingent.

39 . Anti – essentialist.

درست یا نادرست است به رقابت بر می خیزیم.

رابطه میان دانش و عمل اجتماعی؛

در چارچوب یک جهان بینی خاص، بعضی از اشکال عمل و رفتار طبیعی می شوند و بعضی دیگر غیر قابل تصور، فهم های اجتماعی متفاوت درباره جهان منتهی به کنشهای اجتماعی متفاوت می شوند، و در نتیجه، ساخت اجتماعی دانش و حقیقت دارای پیامد های اجتماعی است.

40

چنین مبانی ای در تفکر سیاسی اسلامی قابل قبول نیستند. به تبع سنت فکری عقل ارسطویی، تفکر اسلامی، مبنای، جوهر گرا و در نتیجه دارای روایت کلان است. در این تفکر نص و عقل دو معیار بشری برای دستیابی به حقایق جهان هستی هستند. اسلام گرایان نه صرفاً بر اساس روابط قدرت و نفی غیر، بلکه بر اساس آنچه آنها راه درست و پیام الهی برای بشر می دانند، تفکر می کنند و طبق آن دست به قیام و مبارزه می زنند. برخی از محققانی که از این رهیافت در تحلیل اندیشه های سیاسی اسلح استفاده نموده اند، بر ناسازگاری مبانی تحلیل گفتمانی با ساختار تفکر سیاسی شیعی اذعان نموده اند.⁴¹

وجوه ناسازگاری تحلیلهای گفتمانی با مطالعات اسلامی

فارغ از مدعیات مبنائی تحلیلهای گفتمانی اگر کانون تحلیلهای گفتمانی را تأکید برسیال و متحول بودن گفتمانها بدانیم، تفکر اسلامی، مبانی معرفتی خاصی در پرتو اجتهاد و عقل گرایی پذیرفته است که حد امکان تغییر و دگرگونی در تفکر سیاسی را نهادینه می سازند و از این حیث امکان حیث مقایسه و الهام گیری از ایده های تحلیل گفتمان را بدون نیاز به پذیرش مبانی آن فراهم سازد.

40 . Forgenon 8 philops , op.cit , 4-6.

41. برای نمونه رک به جمیله کدیور، تحول گفتمان سیاسی شیعه در ایران، تهران: انتشارات طرح نو، چاپ دوم، 1379، ص 42.

1. تحلیل گفتمانی و ظرفیت های تحول در ساختار فکری اسلامی

یکی از ویژگیهای اساسی گفتمان ها از منظر تحلیل گفتمانی خصلت تغییر پذیری آنهاست. این امر بدان علت است که هر گفتمانی تابع شرایط متحول و دگرگون شونده آنهاست. این امر بدان علت است که هر گفتمانی تابع شرایط متحول و دگرگون شونده بر اساس روابط قدرت در جامعه است. هر چند از این منظر نگرش اسلامی به تغییر و تحول اندیشه ها و گفتمان ها متفاوت است و تعیین کنندگی صرف عرصه سیاسی لقبهایی را بر تحول آنها نمی پذیرند، اما در چوب تفکر خویش زمینه ها و ظرفیت هایی را نیز برای تغییر و دگرگونی می پذیرند. زمینه های عقل گرایی در تفکر غالب اسلامی، امکان جذب مفاهیم و عناصر جدید را در آن فراهم کرده است. این زمینه ها را می توان در محورهای زیر جستجو کرد.⁴²

حجیت تفکر عقلانی و امکان بازنگری در فهم و تفسیر آموزه های دینی. برخلاف نگرش های نص گرا به دین که صرفاً بازگشت را هدف خویش قرار می دهند- در تفکر اسلامی، آموزه های دینی از طریق عقلی قابل حصول و تفسیرند. از دیدگاه عدلیه پذیرش دین مستلزم نظر و تفکر عقلانی است و از این رو پیش از مراجعه با عقل جایز نیست به آموزه های و احکام شرعی تمسک کرد. علامه حلی در بیان حدود قلمرو عقل می گوید.

بدان هر آنچه را که صدق رسول متوقف بر آن است نمی توان با نقل ثابت کرد و هر آنچه را که عقل وجود و عدمش را تجویز می کند جایز نیست اثبات آن با عقل و غیر از این دو می توان همه چیز را با آنها ثابت کرد.⁴³

حتی فراتر از آن گزاره ها و احادیث مخالف ضرورت عقل از این دیدگاه رد و مورد بازنگری قرار می گیرند. در نگرش غالب مذهب تشیع، عقل یکی از منابع چهار گانه فقهی محسوب می شود. قاعده ملازمه بین حکم شرع و عقل، امکان جذب مفاهیم و عناصر جدید را

42. علی اکبر علیخانی، روش شناسی در مطالعات سیاسی اسلام، تهران دانشگاه امام صادق 1386، ص 569.

43. علامه حلی، مناہج الیقین، تحقیق: محمد رضا الانصاری، بی جا، بی نا، 1374، ص 113.

نهادینه کرده است. در علم اصول فقه در ورای منابع ادله فقهی، مباحث حسن و قبح و مطرح می شود و از آن به عنوان قاعده ملازمه عقل و شرع یاد می شود.⁴⁴

این قاعده با این عبارت بیان می شود: کل ما حکم به العقل حکم بهالشرع. مقصود این است که هر جا که عقل یک مصلحت و یا یک مفسده قطعی را کشف کند، به دلیل لمی و از راه استدلال از علت به معلول حکم می کنیم که شرع اسلام در اینجا حکمی دائر به استیفای آن مصلحت و یا مفسده دارد. هر چند آن حکم از طریق نقل به ما نرسیده باشد. و هر جا که یک حکم و جویی یا استحبابی یا تحریمی و یا کراهتی دارد ما به دلیل انی و از راه استدلال از معلول به علت کشف می کنیم که مصلحت و مفسده ای در کار است؛ هر چند بالفعل عقل ما از وجود آن مصلحت یا مفسد آگاه نباشد.⁴⁵

2- عناصر ثابت و متغیر در شریعت

مقتضیات زمانه، یکی از اهداف اسلام گرایان تطبیق اسلح، با نیاز های زمانه بوده است. این امر به مدد اجتهاد قابل حصول است. با توجه به آنکه شریعت اسلامی حکم تمامی وقایع جزئی را بیان نکرده است، و صرفاً در حد بیان احکام کلی شرعی بوده است و همچنین مسائل متحدی نیز ظهور می کنند. از این رو نقش مجتهدان از این دیدگاه استنباط احکام اصول شرعی با جزئیات مربوط بدان است!⁴⁶

3. باز بودن باب اجتهاد و نقش زمان و مکان در آن

بحث زمان و مکان یکی از مباحثی است که امام خمینی (ره) بر اساس مبانی اجتهاد شیعی مطرح کرده اند. ایشیان با ردارعای گذرافته مبتنی بر تأسیس فقه پویا، لزوم تمسک به شیوه اجتهاد

44. حکیم لاهیجی، 1372، ص 43.

45. مرتضی مطهری، *عدل الهی*، تهران: انتشارات صدرا چاپ هفتم، 1372، ص 20-23.

46. غلامرضا بهروزک، *جهانی شدن و اسلام سیاسی در ایران*، نشر زمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگی و اندیشه های اسلامی 1386 ص

متنی را در حوزه های علمیه ضمن توجه به اقتضائات زمان و مکان مطرح کردند. مسئله مورد تأکید امام خمینی در این باب بازبودن اجتهاد برای استنباط احکام جدید بر اساس زمان و مکان است:⁴⁷

« در حکومت اسلامی همیشه باید باب اجتهاد باز باشد و طبیعت انقلاب و نظام همواره اقتضا می کند که نظریات اجتهادی- فقهی در زمینه های مختلف با یکدیگر آزادانه عرضه شود و کسی توان و حق جلوگیری از آن را ندارد، ولی حجم شناخت درست حکومت و جامعه است که بر اساس آن، نظام اسلامی بتواند به نفع مسلمانان برنامه ریزی کند که وحدت رویه و عمل، ضروری است و همین جاست که اجتهاد مصطلح در حوزه ها کافی نیست.

در عبارتی دیگر بر ضرورت حضور فعال روحانیت شیعی در صحنه اجتماعی و تلاش برای حل مشکلات جامعه اسلامی از طریق فرایند اجتهاد مبتنی بر زمان و مکان تأکید می کنند:

« و روحانیت تا در همه مسائل و مشکلات حضور فعال نداشته باشد، نمی تواند درک کند که اجتهاد مصطلح برای اداره جامعه کافی نیست.⁴⁸ یکی از مسائل بسیار مهم در دنیای پر آشوب کنونی، نقش زمان و مکان در اجتهاد و نوع تصمیم گیری هاست»⁴⁹

4. خطا پذیری اجتهاد و امکان جذب مفاهیم جدید

یکی از مسائل مربوط به فهم دینی در باب احکام زندگی این جهانی، اعتقاد به خطا پذیری اجتهاد است. عالمان شیعی بر خلاف اهل سنت که به تصویب در اجتهاد معتقد بودن مخطئه خوانده می شوند. این بدان معناست که فرایند اجتهاد، و فهم متون دینی به دلیل ظنی بودن فرایند اجتهاد، لزوماً به رأی صواب نمی رسند، بلکه ممکن است در فرایند اجتهاد مجتهد بر خطا رود و

47. امام خمینی، صحیفه نور، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی ره ج 21 و ص 47

48. همان، ج 21: ص 100

49. همان، ص 61

در نتیجه به حکم واقعی نرسد. اصولیان شیعی برای حل چنین مسئله ای ضمن پذیرش خطا پذیری اجتهاد سعی نموده اند و جوهی را برای معذور بودن مجتهد در چنین شرایطی مطرح نمایند، عالمان سنی برای توجیه قول به تصویب، این ایده را مطرح کردند که در صورت اصابت حکم مجتهد به واقع حکم او قطعاً بر صواب خواهد بود؛ اما در صورت خطا رفتن اجتهاد وی، خداوند در ازای رأی حکمی را ایجاد خواهد نمود و در نتیجه مجتهد همیشه مصیب است و خطا نمی رود. اما عالمان شیعی ضمن رد آن بر واحد بودن حکم استدلال دیگری را مطرح کرده اند. شیخ انصاری در مبحث اصول خویش، نظریه مصلحت سلوکی را برای توضیح وجه معذوریت مجتهد مطرح کرده است. طبق نظر شیخ انصاری، نفس سلوک بر اساس ادله اجتهادی دارای مصلحتی است که در صورت اصابت اجتهاد به واقع دو مصلحت درک می شود؛ اما در صورت خطا رفتن مصلحت حاصله صرفاً با سلوک مقدمات اجتهادی به دست خواهد آمد.

مبنای چنین اعتقادی نیز قول به مصالح و مفسدات واقعیه برای احکام دینی است. چنین اعتقادی خود یکی از دستاوردهای پذیرش حسن قبح عقلی است. احکام دینی همواره می بایست با مصالح و مفسدات واقعیه مطابق باشد. منکران حسن قبح با نفی تشخیص بشری معیارهای حسن و قبح عقلی، ضرورت دارد تا احکام شرعی بر اساس مصالح و مفسدات واقعیه استوار باشند. در نتیجه اجتهاد شیعی نیز می بایست تلاشی برای رسیدن به حکم واقعی مطابق با مصالح واقعیه باشد. ویژگی خطا پذیری اجتهاد شیعی سبب شده است که همواره امکان تجدید نظر در احکام پیشین وجود داشته باشد. چنین خصلتی در اجتهاد شیعی موجب انعطاف تفکر شیعی شده است.

5. احکام ضروری و رعایت مصالح

یکی از ویژگیهای تفکر سیاسی شیعه پذیرش ضرورتها و مصالح است و یکی از ویژگیهای تفکر سیاسی شیعه پذیرش ضرورتها و مصالح است. در اصول فقه شیعه به منظور تطبیق با شرایط اضطراری، احکام ثانوی و احکام حکومتی مطرح شده اند این احکام تلاشی برای تأمین نیازهای

آنی و پیش بینی نشده است. که به اضطرار و به صورت موقت برای افراد جامعه اسلامی مطرح می شود. مهم ترین مصادیق احکام ضروری را در اصول فقه شیعی می توان در مورد عسرو حرج، اضطرار، ضرر ضرار، تقیه و عجز و ناتوانی برشمرد. در هر کدام از موارد مذکور، حکم اولیه موقتاً تعطیل و حکم ثانوی بر موضوع بار می شود.⁵⁰

6- منطقه الفراغ و امکان جذب اندیشه ها و ایده های جدید

در شریعت اسلامی از احکام پنج گانه یاد شده است که شامل تمامی افعال بشری می شود. چهار حکم از این احکام حاوی توصیه و سفارش خاصی است، احکام واجب، مستحب، حرام و مکروه، اما یکی از این احکام فاقد توصیه و سفارش خاصی است. به فعل یا ترک است؛ چنین حکمی اباحه نامیده می شود. در مورد ماهیت اباحه دو دیدگاه در بین اصولیان شیعی وجود دارد. بر اساس یک دیدگاه مباحه نیز از سوی شارع جعل شده است و بر این اساس، یک حکم تشریعی است؛ اما برخی دیگر معتقد اند مباحات اموری هستند که شارع در آنها حکمی اعلام نکرده است و حوزه فراغ یا مالانص فیه تلقی می شود. اصطلاح منطقه الفراغ را نخستین بار شهید صدر در مباحث اصول فقه خویش مطرح کرد.⁵¹ البته نتیجه هر دو دیدگاه آزادی فرد در جامعه اسلامی بر اساس تصمیم گیری عقلانی می توان آموزه هایی را از دیگران اخذ نمود و بدان عمل کرد.

با توجه به ظرفیت های تحول و دگرگونی در تفکر اسلامی در ایران، می توان کاربرد تحلیل گفتمانی را در بررسی مباحث آن توضیح داد. در تحلیل گفتمانی لاکلا و موفه از دو حیثیت می توان محورهای تحلیل را بررسی نمود.

50. غلامرضا بهروز لک، کاربرد تحلیلهای گفتمانی در مطالعات سیاسی اسلام، پیشین، 573.

51. محمد باقر صدر، اقتصاد ما، عبدالهی اسپهبدی، تهران: انتشارات اسلامی، 1357، 725ص. فرهنگی و اندیشه های اسلامی 1386.

2. ابعاد ایستاده و تعیین یافته گفتمان

حیثیت نخست که آن را در وضعیت عینیت یافته یا تثبیت شده می توان نامید، به گفتمان، نگرشی ایستاده و ثابت دارد. البته در تحلیل گفتمانی تثبیت شدگی با عینیت یافتگی گفتمانی موقتی است و همواره در معرض تغییر قرار دارند و در اینجا مقایسه و کاربرد روشی تحلیل گفتمان در مورد اسلام گرایی با سهولت امکان پذیر است. محور های حیثیت عینیت یافته گفتمان را می توان در موارد زیر جستجو کرد.⁵²

الف: تبیین ساختار درونی یک اندیشه:

از مهمترین مزایای گفتمان لاکلاوموفه ارائه کلیت ساختار یک اندیشه بر اساس تعیین نقاط تمرکز و دال های برتر آن اندیشه است. نظریه گفتمان لاکلا و موفه به خوبی مفصل بندی مفاهیم و ایده های موجود در یک نظام فکری را نشان می دهد و از این نظر چگونگی ارتباط آنها نیز درون مفصل بندی گفتمانی مورد توجه قرار می گیرد. چنین بعدی از نظریه گفتمان، تعارضی با مبانی تفکر اسلام گرایی در ایران و در کل نظریه های مبتنی بر مبنا گرایی ندارد. هر اندیشه ای با اجتماع مفاهیمی شکل گرفته است که تا کنون به خوبی تبیین مناسبی از چپینش مفاهیم در یک نظریه همانند تحلیل گفتمانی لاکلاوموفه ارائه نشده است. آنها شناسایی دال های برتر و چگونگی هم نشینی مفاهیم در درون یک نظریه و مفصل بندی آنها از نوآوریهای گفتمان لاکلاوموفه است.

ب) تقابل و غیریت سازی بین گفتمان ها:

از این نظریه نیز می توان نظریه گفتمان را با ساختار تفکر سیاسی شیعی با لحاظهایی سازگار دانست. هر چند غیریت سازی در نظریه لاکلا و موفه بر اساس آموزه سازندگرایبی اجتماعی و تعیین کنندگی روابط قدرت بین نیرو های اجتماعی، تنها مرز سازنده یک گفتمان است، در تفکر اسلامی به دلیل گرایش های مبناگرایانه امکان تعیین مرزهای ایجابی نیز وجود

52. غلامرضا بهروزلک، جهانی شدن و اسلام سیاسی در ایران، نشر سازمان انتشارات پژوهش، ص 86.

دارد. با این حال می توان با استفاده از این مفهوم چگونگی تقابل بین گفتمان اسلام گرایی را با گفتمان های رقیب آن نشان داد و کلیت گفتمان اسلام سیاسی را معرفی نمود. در تفکر اسلامی نمود های غیریت سازی را در تفکر اسلامی در موارد متعددی از جمله در متن قرآن کریم می توان یافت. در سوره کافرون و نیز سوره توجه به صریحاً بر نفی غیر تصریح شده است.

ابعاد متحول و پویای گفتمان

برخی از ابعاد گفتمانها در تحلیل گفتمانی خصلتی پویا و متحول می یابند در تفکر اسلام گرایی برخی از چنین عناصری را نیز می توان بصورت محدود به کار برد. نمونه هایی از آن را بررسی می نمایم.

- قابلیت توضیح چگونگی جذب مفاهیم و ایده های جدید در یک اندیشه تغییر و تطبیق آنها در ساختار جدید. بر اساس الگوی تحلیل لاکلاوموفه و با تکمیل آن با ایده نظم گفتمانی فرکلاف، مفاهیم و ایده ها در فضای گفتمانی قرار دارند و هر گفتمانی سعی می کند آن مفاهیم را بر اساس اهداف و مقاصد خویش در درون مفصل بندی خویش به عنوان یک لحظه تبدیل کند. و در ساختار های فکری خویش در درون و در ساختار فکری خویش جذب نماید. چنین الگویی می تواند در توضیح تحول اندیشه سیاسی شیعی و تحولات گفتمانها اسلام.

ج: قابلیت چگونگی معنایابی مفاهیم در درون ساختار یک اندیشه

یکی دیگر از مزایای نظریه گفتمان لاکلاوموفه توضیح تمایز معنی مفاهیم و واژگان در گفتمانهای مختلف است. این ویژگی نظریه گفتمان هر چند مبتنی بر نظریه نشانه شناسی و سوسور تحولات پس ساختار گرایی در آن است اما فی نفسه قابل استفاده در ساختار تفکر اسلامی نیز است. صرف تفاوت معانی واژگان لزوماً مبتنی بر ساخت اجتماعی مفاهیم و معانی نیست. در دستگاه فکری ارسطویی نیز که اندیشمندان اسلامی وارث آن هستند. مفاهیم و اصطلاحات، اعتبار

یاتی تلقی میشوند که می توانند در ساختارها و جوامع مختلف مورد استفاده قرار گیرند. از این دیدگاه، الفاظ ابزارهایی برای انتقال معانی اند و با توجه به حیثیتهای مختلف، معانی مختلفی را دربر می گیرند. در دانش اصول فقه اسلامی نیز اصولیان در مباحث الفاظ به بررسی چگونگی تعیین معانی در اصطلاحات مختلف پرداخته‌اند.⁵³ به رغم مباحث فوق در نزد اندیشمندان اسلامی، نوآوری و بداعت نظریه گفتمان را می توان در قرار دادن مفاهیم در کنار یکدیگر در یک نظام معنایی دانست که به تبع آن، الفاظ معانی خاصی می یابند. از این نظراین بعد نظریه گفتمان نیز می تواند با تخلیه آن از مبانی ساختارگرایانه اجتماعی نشانه سوسوری و تحول آن در پس ساختارگرایی در تحلیل اسلام گرایی مورد استفاده قرار گیرد.⁵⁴

مورد استفاده گیرد. ساختار تفکر سیاسی شیعی امکان جذب ایده های جدیدی را درون خود دارد. مکانیسم جذب مفاهیم جدید از طریق فرایند اجتهاد مبتنی بر زمان و مکان و معیارهای عقلی صورت می پذیرد.

تبیین نقش رهبران به عنوان سوژه های سیاسی در تحقق و شکل گیری گفتمانها. لاکلا در تأملات خود در موضع گیری در مسئله رابطه کارگزار ساختار سعی نموده است نقشهای کارگزاران اجتماعی را مورد توجه قرار دهد.

از این رو برای نشان دادن نقش هایی که کارگزاران در هنگام بی قراری گفتمانها پرداخته اند. طبق این دیدگاه هنگام بی قراری یک گفتمان، رهبران نقش اصلی را در معرفی گفتمان بدیل و جایگزین سازی آن بجای گفتمان در حال افول ایفا می کنند. با استفاده از این الگو نیز می توان در تحولات اسلام سیاسی در ایران نقش رهبران را توضیح داد. چنین الگویی نیز به لحاظ مبنایی می تواند با ساختار تفکر سیاسی شیعی سازگار باشد.⁵⁵

53. غلامرضا بهروزلک، *جهانی شدن و اسلح سیاسی در ایران*، نشر سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگی و اندیشه اسلامی، 1386. ص 87

54. همان ص 88

55. محمد رضا تاجیک، *گفتمان، یادگفتمان و سیاست*، تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، 1383، صص 46-45

توضیح تحول اجتماعی گفتمانها و فرایند بی قراری و شکل گیری آنها با استفاده از مفاهیم اعتبار و در دسترس بودن. به رغم مبنا گرایی تفکر اسلامی، اندیشمندان دوره اسلامی بر تأثیر گذاری پدیده های اجتماعی بر انسانها اذعان نموده اند. دیرپاترین دیدگاه اسلامی را در این باب می توان در خود سنت بنیان گذاران دین یافت در حدیثی معروف، پیامبرگرامی اسلام ظهور نموده اند که انسان ها بر فطرت الهی متولد می شوند، اما شرایط اجتماعی والدین او موجب دگرگونی نگرش و دیدگاه وی می گردند.⁵⁶ این حدیث ضمن اشاره به ودیعه نهاده شدن فطرت الهی در انسانها بیانگر تأثیرات اجتماعی در تحول دیدگاه انسانهاست.

همچنین می توان به این روایت شریف نبوی اشاره نمود که فرموده اند: «الناس علی دین ملوکهم»⁵⁷ این حدیث نیز می توان با استفاده مشروط از تأثیر گذاری شرایط اجتماعی ظهور و تحولات اسلام سیاسی پرداخت. در این زمینه می توان به مفاهیم بی قراری گفتمانها و شرایط لازم برای پذیرش و عینیت یابی یک گفتمان که توسط لاکلاوموفه در آموزه های قابلیت اعتبار و در دسترس بودن مطرح شده است تمسک نمود.

نتیجه گیری

آنچه گذشت گزارشی اجمالی از رویکردهای تحلیلی گفتمانی و تناسب آن با مطالعات سیاسی اسلامی بوده است.

تحلیلهای گفتمانی محصول نقدهای اخیری پسامدرن بر رویکردهای پوزیتیویستی بودن و با چرخش پسامدرن در دانش غربی همراه با رهیافت های هژمونیکی، رهیافت های غالب در جهان غرب بوده اند. در نگرش اجمالی آنچه از مقایسه تحلیلهای گفتمانی با گفتمانی با مطالعات اسلامی برمی آید، ناسازگاری مبنایی این تحلیلی با مطالعات سیاسی اسلامی است. اما در صورتی که مبانی تحلیلهای گفتمانی تعدیل شود و ویژگیهای نسبی گرایانه و ضد

56. علامه محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج61، بیروت، موسسه الوفا، ط 2، 143، ه.ق ص 186.

57. همان، ج102، ص8.

ذات‌گرایانه آنها تعدیل شوند، امکان استفاده روشی از آنها در برخی از مطالعات سیاسی اسلام فراهم می‌شود. این امر به دلیل ظرفیتهای تفکر سیاسی اسلام برای تغیری و تحول است، هرچند چنین تحولی مبتنی بر یک پایبندی به اصول معینی است و بر اساس عقل‌گرایی نهفته در رویکردهای اسلامی صورت می‌پذیرد. از این حیث در صورت کاربرد تحلیلهای گفتمانی در مطالعات اسلامی می‌بایست صرفاً به صورت موقت و با تحفظ بر مبنای متفاوت رویکردهای گفتمانی با تفکر اسلامی اقدام نمود.

تعریف مفاهیم

مفهوم بنیادگرایی

بنیادگرایی

بنیادگرایی دینی بویژه بنیادگرایی اسلامی از جمله مفاهیمی است که در سده اخیر بازتاب گسترده ای در سراسر جهان یافته است. چنین مفهومی پدیده ای است که نمی توان برای آن پیشینه ای در جهان اسلام یافت هر چند در سنت گذشته مفاهیم مشابهی برای بیان معانی نزدیک به این مفهوم وجود داشته است. اما هرگز چنین تغییری در سنت اسلامی به کار نرفته است.⁵⁸ به لحاظ ریشه یابی تاریخی این مفهوم نخستین بار در شکل لاتین خود⁵⁹ در اوایل قرن بیستم در آمریکا درباره گروهی از مسیحیان پروتستان به کار رفته است که با اعتقاد به وحیایی بودن واژگان و عبارات کتاب مقدس مسیحی «بر عمل بر مضامین آن تأکید نموده و همچنین نگرش مدرنیسم غربی را به دین رد می کردند».⁶⁰

از آن پس، غرب در تجربه رویارویی خود با مسلمانان نیز بدون توجه به تفاوت های موجود و مبانی متفاوت اندیشه و تفکر اسلامی از این واژگان استفاده کرده است. بنیادگرایی اسلامی بر این مبنای غربی داشته و ذهنیت غرب مدرن بر آن اشراب شده است. با چنین ذهنیتی و براساس اصول مدرنیسم غربی و بویژه اصل جدایی دین از سیاست، دین تعریف و کارکرد خاصی می یابد بدیهی است که چنین ذهنیتی با نگرش اسلامی به دین و جایگاه آن در جامعه تفاوت بسیار زیادی دارد که عدم توجه به این تفاوتها موجب خلود مفاهیم می گردد.

58. محمد علی حسینی زاده، *اسلام سیاسی در ایران*، پیشین، ص 18.

59. fundamentalism.

60. غلامرضا، بهروزلک، درنگی در مفهوم شناسی بنیادگرایی اسلامی، *همشهری*، شماره 78.

مفاهیم و کاربردهای بنیادگرایی

بنیادگرایی دینی در معانی مختلفی به کار رفته است. حداقل چهار کاربرد مختلف برای آن می توان شناسایی کرد. برای این معانی نمی توان وجه اشتراک خاصی را پیشنهاد نمود هر چند برخی از این کاربردها عام هستند و برخی دی‌گر را شامل می شوند. اما با این وجود نمی تواند جامع همه کاربردهای این واژه باشد تنها ویژگی مشترک کلان تمامی این کاربردها تقابل آنها با مدرنیسم غربی دانست. چه در کاربرد اصلی این واژه در مسیحیت پروتستان آمریکایی و چه در دی‌گر کاربردهای آن در دی‌گر مکاتب و ادیان و در تقابل با مدرنیسم غربی وجود دارد. بر این اساس بنیادگرایی در تقابل با مدرنیسم غیریت شکل گرفته است و چنانکه گذشت غرب از طریق غیرت سازی برای خود و نفی آن بنیادگرایی دینی را در مقابل خود تعریف کرده است و براساس چنین شاخصی آن را با تعمیم از نمونه نخست آن به تمامی نگرش های دینی که در تقابل با غرب مدرن می باشند اطلاق کرده است.⁶¹

نخستین کاربرد این واژه در مسیحیت پروتستان آمریکایی می باشد هر جلد فرقه مسیحیت انجیلی خود ریشه در پروتستانیسم اروپایی در سده های پیشین دارد. اما در دهه دوم قرن بیستم است که به یک جریان سیاسی و دینی در برابر اصول و آموزه های مدرنیسم تبدیل کردند.

بر این اساس بنیادگرایی دینی یکی از گونه های فرعی این فرقه دینی می باشد. مهمترین آموزه های بنیادگرایی دینی مسیحی در آمریکای عبارت بودند.

1- متن و الفاظ کتاب- مقدس به همان صورت که خداوند فرستاده است می باشد بدیهی است این اختلاف بر خلاف اذهان و اعتقاد عموم مسیحیان می باشند که متن کتاب مقدس را به رغم اعتقاد به جحیت و اعتبار آن عیناً تعابیر و الفاظ آلمانی نمی دانند و معتقد اند این متن به سخنان حضرت مسیح(ع) و اقدامات وی داستان رسولان اختصاص دارد.

2- مبارزه آشتی ناپذیری با الهیات مدرن و هر گونه اقدام برای سکولاریزه کردن جامعه مسیحی.

3- زندگی تحول یافته مسیحی با شاخه اخلاق رفتاری و تعهد شخصی مثل قرائت کتاب مقدس و نیایش و تعصب با مسیحیت و مأموریت های دینی برخی از ویژگی های مانند ویژگی نخست با سنت اسلامی کاملاً نامأنوس است. چنان که خود متفکران غربی نیز اذعان داشته اند از این حیث تمامی مسلمانان بنیادگرا محسوب می شوند چون در اسلام اعتقاد بر آن است که متن کتاب مقدس از طریق وحی نازل شده است و هیچ تغییری در متن عبارات قرآن کریم ایجاد نشده است.⁶²

دومین کاربرد بنیادگرایی دینی در مورد اسلام گرایان معاصر می باشد در این کاربرد کل جریان اسلام گرای در برابر جریان غرب گرای بنیادگرا خوانده می شود. در دو دهه اخیر در جهان اسلام در مواجهه با دو چالش جدی این دوران یعنی انحطاط و عقب ماندگی داخلی و تهاجم غربی، چند جریان کلی شکل گرفته است. جریان نخست بارویگردانی از گذشته اسلامی با مشاهده پیشرفت های تمدنی غرب راه چاره را در پیروی از غرب می یافت. این جریان خود به دو واسطه غرب گرا و غربزده تقسیم می شود.⁶³

غرب زدگان صرفاً به ظواهر تمدنی غرب دل می بستند و از درک تحولات درونی آن کاملاً به ظواهر تمدنی غرب دل می بستند و به شیوه ای متفاوت مبنای فکری و تمدنی غرب را مد نظر قرار می دادند شاخصه کلی این جریان با هر دو شاخه آن در گذشته و اعتقاد به ضرورت پیروی از روش و شیوه غرب بود. همچنین از نظر این جریان گذشته و سنت ها هیچ نکته روشی نداشته و ضروری بود تا در فرایند نوسازی مورد تجدید نظر قرار گیرد.

جریان سیاسی و فکری دوم جریان بازگشت به سنت ماقبل اسلامی و قومی — ملی می

62. همان، ص 2.

63. سعید بابی، *هراس بنیادین*، غلامرضا جمشیدیها و موسی عنبری، چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ص 25.

باشد. این جریان نیز راه حل را فاصله گیری از گذشته اسلامی می داند و حتی در مواردی تجربه های تلخ گذشته را معلول حاکمیت اسلامی می داند. نمایندگان این جریان به احیای سنت های ماقبل اسلامی در جهان اسلام می پرداختند و نمونه بارز آن را در ایران و مصر می توان مشاهده کرد. به دلیل وجود تمدن های بزرگ قبل از اسلام در این دو منطقه آنان درصدد احیای میراث بومی کهن بودند این جریان با امواج ملی گرایی که محصول دروان مدرن بود. خود را همراه ساخته و در قالب جدید ملی گرایی سنتی بروز نمود. پان عربیسم ناصری در مصر و احیای جشن های 2500 ساله در ایران توسط پهلوی نمونه بارز صورت های دولتی این جریان می باشد.⁶⁴

در این نگاه جریان سوم همان جریان اسلام گرایی می باشد که برخی آن را با برجسب بنیادگرایی دینی بیان می کنند. این جریان درصدد احیای اسلام بوده است و به این جهت جریان احیای دینی با رد غرب و آموزه های مدرن آن و سنت گذشته اسلامی تاکید می کند این جریان خود بر اساس جریانات فکری درونی جهان اسلام به دو دسته تقسیم می شوند. دسته نخست به جریان عقل گریز دوره اسلامی که عمدتاً در اهل حدیث حنبلی گری و اشعری گری ریشه دارد تعلق داشته و بر این اساس هرگونه امر جدید را نفی می کند. مهمترین نماینده این جریان را می توان محمد بن عبدالوهاب و جنبش وهابی گری دانست. دسته دوم که به جریان عقل گرای دوره اسلامی یعنی جریان عدلیه و فلاسفه تعلق داشت، در مواجهه با پدیده های جدید به برخورد گزینشی دست می زد و با تطبیق برخی از این دست آوردها با اصول تفکر اسلامی دست به گزینش آنها می زده است.⁶⁵

مهم ترین نمایندگان این جریان را می توان سید جمال الدین اسدآبادی، نائینی و در نهایت امام خمینی (ره) دانست.

64. غلامرضا بهروز لک، جهانی شدن و اسلام سیاسی در ایران، پیشین، ص 234.

65. غلامرضا بهروز لک، درنگی بر مفهوم شناسی بنیادگرایی، روزنامه همشهری، شماره 78.

چنین کاربردی از بنیادگرایی عمدتاً در نگاه غربی به اسلام گرایان موجود نهفته است. تعارض عمده این جریان با مدرنیسم غربی در محوریت دادن به دین و آموزه های دینی است. بر این اساس از نظر غرب هر جریان که از بازگشت دین به عرصه سیاسی سخن بگوید بنیان گرا محسوب می شود. به عنوان نمونه دکمچیان در مطالعه خود درباره جنبش های معاصر اسلامی از این برچسب استفاده کرده است در مطالعه وی کل جریان اسلام گرای معاصر بنیادگرا است. چنین کاربردی از بنیادگرایی در مورد جریان اسلام گرای در غرب رایج است.

کاربرد سوم بنیادگرایی اطلاق آن بر جریان عقل گریز و متصلب اسلام گرای می باشد. از این منظر جریان اسلام گرای به دو شاخه بنیادگرا و رادی کال تقسیم می شوند. از این حیث مصداق بارز جریان بنیادگرایی در عصر حاضر همان جریان وهابیت است که با الهام از جریان حنبلی و آموزه های ابن تیمیه در دو سده اخیر در جهان اسلام ظهور کرده است و بسیاری از جریانات سیاسی فکری جهان اسلام را تحت تاثیر قرار داده است در چنین اطلاقی بنیادگرایی با عقل گریزی و رد مطلق هر امر جدیدی و در نتیجه رد کل آموزه های دنیای مدرن شناسایی می شود ظهور مرموز جریاناتی مثل طالبان و القاعده در دو دهه اخیر که توسط غرب به عنوان چهره کلی اسلام ارائه شده است.

چنین چهره ای را از اسلام سیاسی و اسلام گرایان برجسته کرده است. حتی می توان گفت تحت تاثیر چنین القائاتی است که شناخت غرب از اسلام گرایان به رغم اطلاق آن بر تمامی جریانات اسلام، عمدتاً معطوف به این جریان می باشد. سید احمد موثقی در تحلیلی و طبقه بندی جنبش های اسلامی بنیادگرایی را در برابر رادی کالیسم اسلامی به کار برده است. جریان رادی کالیسم از نظر وی جریان عقل گرا را در بر می گیرند که مهمترین نماینده آن در دوره معاصر سید جمال الدین اسدآبادی می باشد. البته چنین کاربردی در دیگر متون رایج نیست و حتی اطلاق عبارت رادی کالیسم بر جریان عقل گرای اسلامی که

در برخورد با پدیده های دنیای جدید بر اساس منطق و عقلانیت برخورد می کنند. خود حاکی از سیطره نگرش غربی بر آن می باشد که در صدد دین زدایی از عرصه سیاسی و اجتماعی می باشد.⁶⁶

به نظر می رسد کاربردهای واژه بنیادگرایی دین در ادبیات معاصر عمدتاً در موارد فوق می باشد. البته گاهی در زبان فارسی این واژه در برابر معرفت شناختی به کار می رود. که با تسامح می توان آن را کاربردی دیگر برای این واژه دانست. اما موجب خلط بین اصطلاح معرفت شناختی با اصطلاح اندیشه به این نکته توجه دارند برای اصطلاح معرفت شناختی از واژه بنیادگرایی با مبنا گروهی استفاده شود که بی‌انگیزه قائل شدن به مبانی شخص و جهان شمول برای معرفت بشری است که امکان تفکر همسان و در نتیجه تفاهم و توافق را بین انسانها فراهم می آورد.⁶⁷

مفهوم تحجر گرایی

واژه تحجر پیشینه ای قرآنی دارد. یعنی استعمال اولیّه آن در اندیشه اسلامی به قرآن کریم باز می گردد در فرهنگ قرآنی انسان متحجر کسی است که عقل و دل او از پذیرش سخن حق و معجزه های آشکار خداوند و پیروی از دستورهای الهی، مقاومت می ورزد و هم چون سنگی که چیزی در او اثر نمی کند در برابر مشیت الهی مقاومت می کند چنانچه انسان هرگز حاضر نیست بر مبنای فرامین الهی با خداوند و مخلوقات او تعاملی فعال برقرار نماید و با طرح پرسش ها و ایراد شبهات تلاش می کند گستره فرامین الهی را تنگ تر سازد. قرآن کریم متحجران را به انسانهای «قسی القلب» توصیف کرده است. انسان قسی القلب حتی از سنگ هم در ممانعت از پذیرش سخن حق سخت تر است.⁶⁸

66. سید احمد موقفی، جنبش اسلامی.

67. غلامرضا بهروز لک، جزوه درسی جنبشهای اسلامی، نیم سال دوم، 1383 - 1384.

68. داود مهدی زادگان، تحجرگرایی مدرن، نشریه قیاسات، شماره 22.

گاه آب روان در اثر شدت جریان در سنگ نفوذ کرده و راهی برای خود باز کند، لیکن همین اندازه نفوذ هم در انسان قسی القلب اتفاق نمی افتد قرآن کریم نمونه انسان ها متحجر را از قوم یهود مثال می زند.

معنای لغوی تحجر (big orty) یا واپس گرایی به معنای خشک نظری، خشک اندیشی و چسبیدن به اصول کهنه و قدیمی این گرایش ناتوان از درک و فهم اصول جدید و ترقی خواهی است.

همچنین نباید اصول گرایی با تعصب (fanaticism) جمود فکری جزمیت و تغیری ناپذیری اشتباه شود.⁶⁹

مفهوم اصلاح طلبی

اصلاح مساوی فرم (reform) اقدام برای تغیری و تعویض برخی از جنبه های حیات اقتصادی و اجتماعی و سیاسی، بدون دگرگون کردن اساس جامعه، مهندس اجتماعی یا نقشه کشی اجتماعی یکی از انواع اقدامات اصلاحی است که معمولاً برای جلوگیری از نهضت انقلابی صورت می گیرد.⁷⁰

همچنین در فرهنگ علوم سیاسی، اصلاح طلبی و یا رفورمیسم (reformism) این طور معنی شده است. « جریان سیاسی، که دگرگونی جامعه را از طریق اصلاحات و نه انقلاب تبلیغ می کند.⁷¹

اصلاح طلبی در ایران

دوره اصلاح طلبی در ایران در تحولات خرداد 1376 و با به قدرت رسیدن شخصیت

69. دکتر غلامرضا بهروزلک، جهانی شدن، اسلام سیاسی در ایران، ص 243

70. داریوش آشوری، دانشنامه سیاسی، تهران، سهروردی، مروارید، 1366، ص 72

71. عباس آریان پور، ص 494

نوگرایی این دوره حجت السلام سید محمد خاتمی نمود یافت و در این دوره به دلیل تأکید بر فعال سازی جامعه مدنی، توسعه سیاسی، آزادی، مشارکت مردم، انتخاباتانفتاح فضای سیاست خارجی و گسترش ارکان دموکراسی از ویژگیهای اصلی اصلاح طلبی در ایران محسوب می گردد.⁷²

مفهوم اصول گرایی

اصول گرایی:

تقید و پایبندی به اصول، مبانی، ارزشها، و آموزه های دینی و ملی، مفهوم اصول گرایی را در ادبیات ما شکل می دهد.

تأسی به این آموزه ها باعث می شود تا فرد و جامعه با رجوع به این اصول، به مبانی مشخصی دست یابد و در برنامه ریزیهای کلان خود به آن تمسک جوید.

اما این مفهوم چه تعریفی در ادبیات ما دارد.

سید عباس نبوی درباره مفهوم اصول گرایی در فرهنگ مذهبی و ملی کشورمان می گوید:

«اصول گرایی در فرهنگ ما به عنوان یک زندگی متدی نانه است که در آن رجوع و بازگشتی به مبادی، مبانی و آموزه های اصلی شیعی وجود دارد. در این زندگی، باید فهم به اصول اعتقاد ورزیده و هم به آنها عمل کرد.

این اصول را باید فراتر از مکان و زمان دانست و در نو شدن، تحولات جدی و تغیری ر روش ها به آن رجوع کرد»

جواد منصوری معتقد است: « به مجموعه نیروها و جریان های که به تحقق اصول مکتب پافشاری دارند و در راه تحقیق آن اقدام می کنند، اصولگرا گفته می شود. یعنی کسانی که نه

---

72. دکتر غلامرضا بهروز لک، پیشین، ص 233.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

التقاطی فکر می کنند و نه سازشکارانه به عبارتی نه حاضرند اصول مکتب را از دست بدهند و نه حاضرند اصول مکتب را با اصول دی‌گری مخروج کنند. به عبارت دز دیگر اصول گرای بی‌معنی اتکا بر اصول و مبانی برخاسته‌ها از اسلام ناب و سیره و سنت پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) است.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد